ויצא ב

א. תנן[1]: „תפלת השחר עד חצות . . תפלת המנחה עד הערב . . תפלת הערב אין לה קבע". וכבר עמדו במפרשים[2] על טעם השינוי, שגבי ק"ש התחיל התנא[3] ב־ק"ש של ערבית („מאימתי קורין את שמע בערבין"), ואילו כאן גבי תפלה נשנו ה־תפלות בסדר דשחרית מנחה וערבית.

וביותר יוקשה להמ"ד בגמ'[3], שהטעם שהתחיל בק"ש של ערבית הוא כ„ברייתו של עולם דכתיב[4] ויהי ערב ויהי בקר יום אחד" [ולא משום דסמיך אקרא „בשכבך ובקומך", ש„א"כ אינו מקפיד קרא אלא אק"ש"*4], וא"כ גם בסדר התפלות הו"ל ל־מיתני הכי.

וביארו, דשאני תפלה מק"ש, דמצד עצם התקנה דתפלה הרי סדר התפלות הוא — שחרית מנחה ערבית: הן למ"ד[5] „תפלות אבות תקנום" — הרי אברהם תיקן תפלת שחרית יצחק תפלת מנחה ויעקב תפלת ערבית[6], והן למ"ד[6] „תפלות כנגד תמידין תקנום", הרי שחרית ומנחה הן כנגד שני התמידים, וערבית היא כנגד „אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה"[7], ונמצא ש־תפלת ערבית היא התפלה האחרונה, כמו שהקרבת אברים ופדרים בלילה היא השלמה לקרבנות שנקרבו ביום.

ולכאורה צ"ע מהא דאיתא בגמ'[8]: „טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשח־רית שתים, שחרית מתפלל במנחה שתים . . איבעיא להו טעה ולא התפלל מנחה מהו שיתפלל ערבית ב', את"ל טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית ב' משום דחד יומא הוא דכתיב[4] ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד אבל הכא תפלה במקום קרבן היא וכיון דעבר יומו בטל קרבנו, או דילמא כיון דצלותא רחמי היא כל אימת דבעי מצלי ואזיל".

הרי מפורש, דסדרן של ג' תפלות הוא — ערבית שחרית מנחה, כפי סדר „ברייתו של עולם" (כמו ק"ש), „חד יומא . . ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד", ולכן סלקא דעתך אמינא שאי אפשר להשלים תפלת מנחה בתפילת ערבית שלאחרי', כיון שכ־בר עבר יומו[9] (וגם לפי המסקנא דלא אמ־רינן „עבר יומו בטל קרבנו", ה"ז רק לפי[10]

---

1) ברכות רפ"ד.

2) פְּנֵי יהושע וצל"ח ברכות רפ"ד. סמיכת חכמים שם (לתוד"ה תפלת). ועוד. ולהעיר מלבוש שבהערה *16.

3) ריש ברכות.

4) בראשית א, ה.

*4) תוד"ה אי הכי ברכות שם.

5) ברכות כו, ב. ועד"ז בירושלמי שם פ"ד ה"א (ושם הלשון „תפילות מאבות לימדונו"). ב"ר פרש־תנו (פס"ח, ט).

6) ברכות שם. ועד"ז בירושלמי וב"ר שם.

7) ברכות שם (וראה רש"י שם ד"ה ופדרים „וכנגדן תקנו תפלת ערבית". ועד"ז ברמב"ם הל' תפלה פ"א ה"י. ועוד). ירושלמי וב"ר שם (וראה מפרשים שם).

8) ברכות כו, א.

9) וראה השקו"ט בפני יהושע ברכות שם, ד־לכאורה הא ד„תפלה במקום קרבן" הוא טעם להיפך, שיכולים להשלים מנחה בערבית, כמו הקטרת איברי התמיד בלילה, ולאידך — שא"א להשלים ערבית בשחרית ושחרית במנחה שלאחרי', ע"ש באורך (וראה גם צל"ח לתוס' שם ד"ה איבעי' להו). — וראה מאירי שבהערה הבאה.

10) אבל במאירי ברכות שם, דזה שאין אומרים עבר יומו בטל קרבנו הוא לפי ש„אף איברים ופדרים שמתעכלין כל הלילה מקרבן היום שעבר הם".

ש„צלותא רחמי היא כל אימת דבעי מצלי ואזיל").

וכן מצינו בגמ'[11]: „יכול יתפלל אדם כל היום כולו כבר מפורש על ידי דניאל[12] זמנין תלתא וגו' . . יכול יהא כוללן בבת אחת, כבר מפורש על ידי דוד דכתיב[13] ערב ובקר וצהרים וגו'" — הרי שסדר התפלות הוא „ערב ובקר וצהרים"[14].

ב. ויש לומר הביאור בזה:

ידוע הכלל בהלכה[15], ד„במעשה בראשית היום הולך אחר הלילה", ו„בקדשים לילה הולך אחר היום".

ועפ"ז יש לומר, ששני הסדרים בג' התפלות, אם תפילת ערבית היא סיום ג' התפלות (לילה הולך אחר היום), או שהיא התחלת ג' התפלות (היום הולך אחר הלילה), תלוי אם תפלה היא בגדר „קדשים" או בגדר „מעשה בראשית".

ויש לומר דתרווייהו איתנהו בה, שיש בענין התפלה גדר של „קדשים", שמצד זה „לילה הולך אחר היום"[16] וסדר התפלות הוא שחרית מנחה ערבית: וגם גדר של „מעשה בראשית" שבזה „היום הולך אחר הלילה", ולפ"ז סדר התפלות הוא — ערבית שחרית מנחה*[16].

דהנה, במהותה של תפלה מצינו שני ענינים:

מחד גיסא התפלה היא „עבודה שבלב", וכמרז"ל[17] שחובת התפלה נלמדת ממ"ש[18] „ולעבדו בכל לבבכם" — „איזו היא עבודה שהיא בלב הוי אומר זו תפלה"; ולאידך, הפירוש הפשוט של „תפלה" הוא מלשון בקשה, והיינו מה שהאדם מבקש את צרכיו מאת הקב"ה.

דשני ענינים אלה — עבודה שבלב ובקשת צרכיו — שונים זמ"ז בתכלית, שהרי „עבודה שבלב" פירושה (כפשטות הלשון) — לעבוד את ה', שענינה קבלת עול מלכות שמים ודביקות בה"[19], וכדאיתא במשנה[20] ש„חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים", ומבואר בטור[21],

---

11) ברכות לא, א. וכן בירושלמי ברכות שם. וראה ברכות כ, ב (אבל ראה רש"י שם ד"ה ה"ג והגהת הב"ח שם. וראה תוד"ה בתפלה שם).

12) דניאל ו, יא, שם, יד.

13) תהלים נה, יח. — הובא גם ברמב"ם הל' תפלה שם. וראה שם ה"ח. ובשאילתות פ' לך (שאילתא ח) נלמד עצם החיוב „לצלויי תלתא זימני ביומא" מכתוב זה.

14) להעיר מהדיעה בירושלמי וב"ר שם, שג' תפלות הם כנגד „ג' פעמים שהיום משתנה". ע"ש. ולהעיר, שבב"ר שם נקט בדיעה זו כהסדר ערבית שחרית מנחה, וראה יפה תואר (השלם) שם, ש„נקט . . כסדר היום שהיום הולך אחר הלילה".

15) חולין פג, סע"א.

16) וראה צל"ח הנ"ל הערה 2.

*16) ולהעיר מלבוש או"ח ר"ס פט: ג' תפלות כו' ערב ובקר וצהרים כו' ותקנו אותן כו' כנגד התמידין כו' נתקנו מימות האבות כו' לפיכך נפרש אותן ג"כ על הסדר שנתקנו, זמן תפלת השחר כו'.

17) תענית בתחילתה. ירושלמי ברכות שם. וכן בספרי עקב (יא, יג). הובא ברמב"ם ריש הל' תפלה (כדלקמן סעיף ג).

18) עקב שם.

19) וכהפירוש ב„תפלה" מלשון התחברות (תו"א ר"פ תרומה (עט, סע"ד). אוה"ת פרשתנו (כרך ה תתסח, א), שם ויחי שפ, א (ע"פ פרש"י פרשתנו ל, ח). ובכ"מ).

20) ברכות ל, ב. ובגמ' שם (לב, ב. הובא בהל' ת"ת לאדה"ז שבהערה הבאה) „ששוהין ט' שעות ביום בתפלה".

21) או"ח סצ"ח. נעתק בשו"ע (ודאדה"ז) שם. וראה גם הל' ת"ת לאדה"ז (פ"ד ס"ה), ושם (מס' חרדים והשל"ה): „ולא היו חוששין לביטול תורה אף שת"ת כנגד כולם" לפי ש„מצות הדביקות האמיתית ביראה ואהבה היא גדולה ממצות ת"ת וקודמת אלי'".

„שהיו מתבודדים ומכוונין בתפלתן עד שהיו מגיעים להתפשטות הגשמיות ולהתגברות רוח השכלית עד שהיו מגיעים קרוב למעלת הנבואה", ומובן בפשטות, שבהיותם במצב זה של התקשרות „לאדון הכל ב"ה ביראה ואהבה עזה ודביקות אמיתית"[22], אין חושבים ע"ד צרכי עצמם[23].

אלא שהם הם שני הגדרים שבתפלה: „עבודה שבלב", שהיא הדביקות בה', ה"ז כמו גדר „קדשים"[24] [דכמו ענין הקרבנות כפשוטו, שהוא הקרבה לה' ובבית ה', כך הוא ענין התפלה, מה שהאדם עומד לפני ה'[25], וגם תוכן העבודה הוא הדביקות בה' (ע"ד הקרבה לה')]: ובקשת הצרכים שבתפלה ה"ז ע"ד וענין „מעשה בראשית", שהאדם חושב ע"ד צרכי עצמו.

ג. והנה, להלכה למעשה נקטינן (כנ"ל) שסדר התפלות הוא ערבית שחרית ומנחה, שלכן ליכא אפילו קס"ד בגמ'[10] שזה שיכולים להשלים תפלת מנחה בתפילת ערבית הוא להיותה הסיום של ג' התפלות, ומוכח שסדר התפלות להלכה הוא ערבית שחרית מנחה.

ויש לומר טעם הדבר, כי ע"פ הלכה, החיוב והדין דמצות התפלה הוא בקשת צרכיו (שהוא גדר „מעשה בראשית" שבתפלה כנ"ל), שזהו עצם החפצא דתפלה; משא"כ „עבודה שבלב" הוא רק תיאור מצב הגברא המתפלל, דכדי שתהי' החפצא דבקשת צרכיו כדבעי צריך הגברא להיות במצב של „עבודה שבלב", ובלעדה חסר בעצם הבקשה, אבל מ"מ אין זו מהות התפלה.

ועפ"ז יש לבאר דברי הרמב"ם בריש הל' תפלה: „מצות עשה להתפלל בכל יום שנאמר[26] ועבדתם את ה' אלקיכם, מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפלה שנאמר[18] ולעבדו בכל לבבכם אמרו חכמים[27] אי זו היא עבודה שבלב זו תפלה".

וכבר הקשו במפרשים[28], אמאי הביא הרמב"ם הכתוב „ועבדתם את ה' אלקיכם", הרי בלאה"כ צריך להביא הכתוב „ולעבדו בכל לבבכם" שרק ממנו למדים דקאי על תפלה, „אי זו היא עבודה שבלב זו תפלה" (משא"כ בכתוב „ועבדתם את ה' אלקיכם" שלא נתפרש בו „לב", אין הכרח דקאי על תפלה דוקא) — וא"כ הו"ל לומר דהביא רק הכתוב ד„ולעבדו בכל לבבכם"[29].

ויש לומר ע"פ מ"ש בקרית ספר[30], דמכתוב „ועבדתם גו'" למדים ש„מצות עשה להתפלל בכל יום", כי „סמיך אסופי' דמשפטים כג, כה.

27) נסמן בהערה 17.

28) כס"מ ועוד.

29) ובמנין המצות בריש ס' היד (מ"ע ה) הובא רק הכתוב ד„ועבדתם". וגם בסהמ"צ שם: א) לא הביא בתחילת המצוה הכתוב ד„ולעבדו". ב) גם בהמשך הענין מעתיק רק ל' הספרי „ולעבדו זו תפלה", ולא כל הדרשה „אי זו היא עבודה שבלב כו'" [ואדרבה, ממשיך „ואמרו גם כן ולעבדו זו תלמוד". ונת' בשיחת ש"פ בחוקותי תשד"מ].

30) להמבי"ט לרמב"ם שם. נעתק בלח"מ שם.

22) ל' אדה"ז בהל' ת"ת שם.

23) ראה תקו"ז ת"ו (כב, א) „צווחין בצלותין כו' ככלבים הב הב לגו מזונא כו'". או"ת להה"מ ר"פ ויגש ועוד. וראה לקו"ש חכ"ג ע' 217 ואילך. וש"נ.

24) וכנרמז גם בטור שם, שבהמשך הסימן מאריך ע"ד זה ש„התפלה היא במקום הקרבן . . ולכן צריך ליזהר שתהא דומגת הקרבן בכוונה כו'". ע"ש באורך (ונעתק בשו"ע (ודאדה"ז) שם). וראה לקו"ש חלק ל"ב ע' 39.

ולהעיר ממרז"ל (הובא בסהמ"צ להרמב"ם מ"ע ה'. כס"מ הל' תפלה פ"א ה"ג) עבדהו במקדשו.

25) טושו"ע (ודאדה"ז) שם. וראה שבת י, א „כעבדא קמי מרי" (וכן בטושו"ע (ודאדה"ז) או"ח סו"ס צה). ברכות לג, א: עומד לפני ממה"מ כו'. שו"ע אדה"ז או"ח סי' קד ס"ב. ועוד.

26) משפטים כג, כה.

קרא דכתיב וברך את לחמך ואת מימיך וגו' דהוא צורך כל יום הכי נמי תפלה בכל יום" („למה[31] שאתה שואל צרכיך בה").

ועפ"ז י"ל, שהחילוק בין שני הכתובים ד„ועבדתם גו'" ו„ולעבדו בכל לבבכם" הוא: עיקר ההדגשה בכתוב „ועבדתם גו'" היא על בקשת הצרכים (כמ"ש לאח"ז „וברך את לחמך גו'"), ואילו בכתוב „ולעבדו בכל לבבכם" נאמר רק הענין דעבודה שבלב. וזהו שמשמיענו הרמב"ם[32] בזה שהקדים הכתוב ד„ועבדתם גו'", כי מהות מצות התפלה היא בקשת צרכיו, וזה שתפלה היא „עבודה שבלב" הוא רק כדי שבקשה זו תהי' כדבעי, „בבקשה ובתחינה" (כלשון הרמב"ם[33]), שזהו רק כשדיבור התפלה הוא מתוך רגש הלב, ולכן צריך האדם לעורר את לבו כדבעי, שאז בקשת צרכיו היא כמתאים להמבקש צרכיו מאת המלך.

[ע"ד שמצינו בתפלה גופא, שסדר התפלה הוא, שבתחילה „מגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה ואחר כך נותן שבח והודי' לה' על הטובה שהשפיע לו"[34], זאת אומרת, שכדי שבקשת צרכיו תהי' באופן המתאים, צריך להקדים לפני' סידור שבחו של מקום (וכן לסיים בשבח כו')].

ד. ביאור שני הסדרים הנ"ל בג' תפלות בעבודת השם, יובן בהקדם הביאור הפנימי בכלל הנ"ל ד„במעשה בראשית היום הולך אחר הלילה", ו„בקדשים לילה הולך אחר היום", שהם שני סדרים בעבודת ה' [שהרי הכלל ד„במעשה בראשית היום הולך אחר הלילה" קאי גם בעניני מצוה ועבודת השם הקשורים בזמן, שהיום הולך אחר הלילה].

הסברת הענין[35]:

„מעשה בראשית" מורה על העבודה להמשיך קדושה בעניני העולם, ו„קדשים" היא העבודה בענינים שהקדושה היא בהתגלות בהם. וכך הוא בעבודת כאו"א בפרט, שהאדם כלול מנשמה וגוף: „קדשים" מורה על העבודה המביאה לידי גילוי קדושת הנשמה, שהיא „חלק אלקה ממעל ממש"[36]; ו„מעשה בראשית" היא עבודת זיכוך הגוף (וכן עניני העולם).

וזהו גם טעם ההבדל, ש„במעשה בראשית היום הולך אחר הלילה", ו„בקדשים לילה הולך אחר היום":

ב„קדשים" (גם) ההתחלה היא ב„יום" ואור, כיון שכל עיסוקו הוא בדברים שקדושה בהם היא בהתגלות (אור וגילוי); ואח"כ עולה מחיל אל חיל, להוסיף ולעלות באור הקדושה (כהכלל[37] מעלין בקודש), שמזה מובן, שלא זו בלבד שה„לילה" הבא לאחרי ה„יום" (בקדשים) הוא ג"כ ענין של אור וקדושה, אלא עוד זאת, ש„לילה" זה הוא למעלה מאור היום שלפניו

---

31) ל' הלח"מ.

32) להעיר מהשינויים בל' הרמב"ם: בסהמ"צ „שצונו לעבדו" (ורק בהמשך הענין „שהוא ציווי לתפלה"): במנין המצות בריש ס' היד „להתפלל אליו"; במנין המצות על סדר ההלכות (ובכותרת להל' תפלה) „לעבוד . . בתפלה": בריש הל' תפלה „מ"ע להתפלל".

33) שם ה"ב. – וראה בארוכה לקו"ש חכ"ב ע' 116 ואילך.

34) רמב"ם שם.

35) להעיר מהמבואר בכ"מ בתיווך שני הענינים, אם חשך קדם לאור או להיפך (וכן אם לילה קדם ליום או להיפך) ע"ד החסידות – ראה ס' הערכים חב"ד ערך אור ביחס לחשך סעיף ב ואילך. וש"נ.

36) ל' התניא רפ"ב.

37) ברכות נח, א. וש"נ.

— כי ב„אור" גופא יש שני אופנים: אור היום, דהיינו התגלות אלקית שיכולה ל־התקבל אצל האדם באופן שנשאר במצי־אות; ואור עליון יותר, אור סתום, הנקרא בשם „חושך"[38] כי הוא למעלה מתפיסת האדם, וכאשר מדריגה זו מתגלה ה"ה פועלת על האדם שיתבטל ממציאותו[39]:

וזהו ש„בקדשים לילה הולך אחר ה־יום", שההתחלה היא בענין האור הגלוי, ואח"כ מגיעים לאור נעלה יותר, אור סתום, שלמעלה מגדר נבראים.

משא"כ ב„מעשה בראשית היום הולך אחר הלילה", וכסדר „ברייתו של עולם . . ויהי ערב (ואח"כ) ויהי בוקר", „ברישא חשוכא והדר נהורא"[40] — כי מטרת עבודה זו היא הפעולה בעולם, ולכן התחלת ה־עבודה היא מ„לילה", כי בתחילת העבודה העולם הוא במצב של „חושך", עולם מ־לשון העלם[41], שאין הקדושה נראית ונג־לית בו: וע"י עבודת האדם באים מ„לילה" ל„יום", שמאירים את החושך, עד שמהפ־כים את החושך עצמו לאור.

ה. ומזה יובן גם בנוגע לענין התפלה, שיש בו שני סדרים אלו:

בעבודת התפלה ישנם[42]: היגיעה לג־לות אור נשמתו, ע"י התעוררות אהבת ה' ויראתו בלבו (וזוהי ה„עבודה שבלב" שב־תפלה); ואח"כ ישנו הדיבור דתפלה, שאין כוונת הלב מספיקה, אלא צריך לבטא את תיבות התפלה בשפתים הגשמיים[43], וכמ־בואר בארוכה בספר התניא[44], שזהו לפי שתכלית התפלה היא לזכך את הגוף וה־נפש הבהמית שבאדם, שלזה צריכים (גם) הדיבור דתפלה.

והם שני הסדרים שבג' התפלות:

בענין דביקות הנשמה באלקות, הרי התחלת עבודת היום היא בתפילת שחרית, יום ואור; והסיום ושלימות דדביקות זו הם בתפילת ערבית, שאז מגיע האדם ל־אור הסתום שלמעלה מגדר הנבראים, הפועל בו מצב של ביטול מוחלט ל־הקב"ה.

[ונמצא, שמצד גדר זה שבתפילה, תפי־לת ערבית היא למעלה מתפילת שחרית ומנחה[45]; וזה מתאים עם הא דדוקא יעקב אבינו תיקן תפילת ערבית, כי יעקב הוא בחיר שבאבות[46].

אבל להלכה נקטינן (כנ"ל), שסדר ג' התפלות הוא ערבית שחרית ומנחה, כי תכלית הכוונה של בריאת העולם וירידת הנשמה למטה היא לעשות לו ית' דירה בתחתונים דוקא, כמבואר בארוכה בספר התניא[47], דהיינו בעוה"ז הגשמי שהוא „תחתון . . שאין תחתון למטה ממנו בענין הסתר אורו ית' וחושך כפול ומכופל",

---

38) בחי' „ישת חשך סתרו" (ראה — לענין תפי־לת ערבית — אוה"ת מסעי ס"ע א'שצז. ובביאוה"ז להצ"צ (ע' צא) „כחשיכה כאורה").

39) וגם מטעם זה נקרא „חושך", מצד הביטול והעדר המציאות הנפעל ע"ז בהאדם.

40) שבת עז, ב.

41) לקו"ת שלח לז, ד. ובכ"מ.

42) ראה בארוכה בזה קונטרס העבודה פ"א. ד"ה אין עומדין תרע"ח. לקוטי דיבורים ח"ד בהוס־פות (תשעו, א ואילך). ועוד.

43) שו"ע או"ח סקי"א ס"ב ובמג"א שם סק"ב. שו"ע אדה"ז שם (ס"ב וס"ד).

44) רפל"ז (מז, א ואילך). שם רפל"ח. ועוד.

45) ראה זח"א קלג, א. נת' בביאורי הזהר לאדמו"ר האמצעי (יג, ד ואילך) ולהצ"צ (ע' פה ואילך). ושם, שזהו הטעם ש„תפלת ערבית רשות" (ברכות כז, ב), כי היא למעלה מחובה. ע"ש. וראה גם לקו"ש חכ"ה ע' 156 ואילך. וש"נ. וראה שם בביאור ב' הענינים שבתפילת ערבית (סיום עבודת היום או התחלתה) ע"ד החסידות.

46) ראה ב"ר ר"פ עו. זהר שבהערה הקודמת. ועוד.

47) פל"ו.

וזהו ע"י שמהפכים את חושך העולם ל־אור;

וכן הוא בענין התפלה, שעיקר ענין התפלה הוא הדיבור שבתפלה, שעל ידו נעשה זיכוך הגוף והנפש הבהמית, ה־עבודה במקום החושך דוקא, ולכן סדר ה־תפלות הוא ערבית שחרית מנחה, שה־עבודה היא במקום החושך, ובזה עולים מדרגא לדרגא, בהמשכת קדושה בחושך, עד שמהפכים את החושך לאור.

ולפי סדר זה, תפלת ערבית היא התח־לת העבודה, והסיום ושלימות דג' תפילות הוא בתפלת מנחה. וזה מתאים עם המבואר בכ"מ[48] שעיקר המעלה דתפלת מנחה היא בזה שזמנה הוא באמצע היום, כשאדם עסוק בפרנסתו כו' ומ"מ מפסיק ועומד להתפלל, והיינו מעלת העבודה כפי שהיא קשורה עם עניני העולם דוקא.

[ושני סדרים אלו נרמזים גם בנוסח ברכות ק"ש של ערבית — „גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור"[49]: „גולל אור מפני חושך" מדגיש שהחושך (לילה) בא לאחרי האור (יום), שזהו לפי הסדר דת־פלת ערבית היא סיום עבודת היום; „וחו־שך מפני אור" היינו מה שחושך הלילה הוא הקדמה לאור היום שלאחריו, כהסדר ערבית שחרית ומנחה].

ויש לומר, שזהו גם הטעם שתפלת מנחה קשורה עם אליהו הנביא, מבשר הגאולה[50], „לעולם יהא אדם זהיר בתפלת המנחה שהרי אליהו לא נענה אלא בתפלת המנחה"[51] — כי זהו העילוי דימות המשיח, שאז „יזדכך גשמיות הגוף והעולם ויוכלו לקבל גילוי אור ה' שיאיר לישראל"[52], ובאופן ש„יגיה חשך האומות גם כן"[52], שהעולם כולו ייעשה דירה לו ית'.

(משיחת ליל ו' תשרי תשמ"ה)

---

48) סדר היום תפלת מנחה (הובא באוה"ת לנ"ך ע' עב). סד"ה לעולם יהא אדם תרע"ז, תרצ"א (בסה"מ קונטרסים ח"א). ובכ"מ.

וראה אוה"ת שם (ע' עא ואילך) בביאור מעלת תפלת מנחה (בין הערביים), שהיא ביטול היש לאין, בירור ההסתר וחושך הנמשך משם אלקים, ולכן שייכת ליצחק, „צחוק עשה לי אלקים". ע"ש באורך.

49) ברכות יא, ב.

50) רש"י עירובין מג, ריש ע"ב. רש"י עה"ת בחוקותי כו, מב. וראה פסיקתא רבתי ספל"ו (לה). ועוד.

51) ברכות ו, ב.

52) ל' התניא ספל"ו.